

# El gòtic: L'esplendor de la Tortosa dels mercaders

Jesús Massip

Acadèmic corresponent per Tortosa

Ha estat per a mi un honor presentar Tortosa als Il·lustres Acadèmics de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, que ha volgut celebrar a la nostra ciutat la sessió plenària ordinària el 17 de setembre d'enguany. Els actes de la jornada s'han tancat en el magnífic saló de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Tortosa, que ens ha donat hospitalitat.

Motiu de satisfacció afegit, l'exposició aquí mateix del company d'Acadèmia i meritíssim artista Josep Benet Espuny, amb qui havíem compartit també la docència durant anys a l'Escola d'Art de la Diputació de Tarragona. Veure els excel·lents gravats, dibuixos i olis que omplien les parets de la sala feia més completa la festa, perquè Josep Benet té la mirada sagaç del rodamón de retina precisa per revelar la intimitat del paisatge: Roma, i el nord d'Europa, i Amèrica.

Us hem acompanyat en la visita a la Catedral, a la Suda que corona la vall inferior de l'Ebre, al parc –amb la Llotja– als Reials Col·legis, obra màxima del Renaixement tortosí edificada per a l'educació dels moriscos que restaren a Tortosa per la voluntat tenaç del bisbe, que feia seguir amb els seus correus la Cort itinerant del sobirà per obtenir la carta que donava dret a romandre els expulsos, sota protecció del paraigua episcopal, i aconseguir de passada que les Terres de l'Ebre no perdessin els naturals conreadors.

Tortosa va néixer fa més de dos mil·lennis, sobre el gual del riu de què havia pres nom l'antiga Ibèria capitalitzant Ilercavonia, constituïda Municipi per Roma amb el nom de Tertosa, com figura a les monedes iberoromanes, compartit amb els d'Iberia-Julia-Ilercavonia.

L'acròpoli dalt de tot de la Suda; denominació àrab del mecanisme hidràulic que baixava fins a quaranta metres a buscar l'aigua al nivell del riu. Aigua, que, amb el blat conservat a les sitges (i molt al molí amb roda i engranatges de fusta, que encara vam conèixer de ben menuts), i amb els forns allotjats al soterrani, feien la fortalesa inexpugnable.

La ciutat comença a configurar-se a la banda nord de la Suda, a Remolins, si es jutja per les restes de grans edificis romans que va desenterrar Joan Abril o el peu d'escultura romana que jo mateix vaig trobar sobre l'eix del Rocallo. Allí estaven també les draçanes, com recorda la làpida àrab commemorativa. Abandonades segurament en un canvi del curs fluvial, Berenguer IV les cedirà als jueus per fer-hi el call al segle XII. La ciutat a partir d'aquell moment començarà a créixer cap a migdia, sobre l'estreta franja que queda entre la terrassa muntanyosa i el riu. A la Creueta on hi havia el temple i les grans edificacions romanes, hi ha avui la Catedral i el Palau Episcopal, dos monuments de primera línia del gòtic català. La ciutat, amb el gòtic, va saltar les muralles per edificar la "Pobla de Montcada".

Tortosa arribava l'any 1149 al món que en diem Europa occidental en virtut de la Carta Pobla de Ramon Berenguer IV, que, com diu Vicens Vives, contribueix definitivament a l'aparició del tercer

estat: el braç reial de les Corts Catalanes. El comte sobirà vol renovar l'administració feudal, cosa difícil de fer a la Catalunya Vella, però que pot intentar a la Catalunya Nova. Hi ha, en el fons, la necessitat de dotar-se com a sobirà d'un aliat enfront dels estaments –noblesa i clergat– que donant-li suport acaben atenallant-lo. Els ciutadans apareixen a la carta de 1149 amb unes franquesses i llibertats inèdites: el sobirà els ho dóna tot reservant-se el nové dels estanys i de les salines, però sobretot fa als ciutadans prohoms, els principals detentors del poder judicial, amb el judici de “Cort i Prohoms” que donarà tant de joc en la història jurídica.

Els Costums com a dret propi del territori de Tortosa es desenvoluparan des de la Carta per culminar en el codi del segle XIII, fins a la renúncia dels senyors, Temple i Montcada, que retornen a la corona les seves parts de senyotatge de la ciutat fent el “concanvi” amb altres terres de València i Aragó. Tortosa serà el banc de proves d'un sobirà que de cara a les noves conquestes vol encetar una fórmula d'administració pública tan innovadora que ha fet dir a alguns estudiosos que mai va ser vigent, sobretot considerant una ciutat “tan poca”, com deia Despuig al segle XVI, i de fet no era únicament una ciutat, ans també un territori prou ample on el sobirà podia intentar el que intentava. Despuig mateix, en els seus *Col·loquis de la Insigne Ciutat de Tortosa* explica la situació, realment original jurídicament i políticament, per boca del capità Francesc Valls: “Así en Tortosa, tenim diners som mercaders i com no en tenim, som ciutadans” (*Col·loquis*, IV, pàg. 94 [edició Ll. Mestre, 1975]). I el mateix Despuig fa dir al coronel Juan d'Aldana, amb la sornegueria d'un militar tortosí: “dels graciosament lo coronel Joan d'Aldana natural d'esta ciutat, que Tortosa tenia privilegi per a fer vilans...” (*Col·loquis*, 80 III, pàg. 80).

L'art no neix d'una mera voluntat estètica, és fill d'una comunitat que es replanteja una forma de viure. També és un privilegi del poder. Del poder eclesiàstic que manté una cohesió del territori, del poder econòmic, i del poder polític. I així neixen catedrals, llotges i palaus.

Els primers a recuperar una administració de base romana són els bisbes amb la diòcesi: organitzen i controlen la vida dels feligresos, dins les explotacions agrícoles, monàstiques o senyorials. Però Ramon Berenguer IV aposta per la nova classe no feudal ni eclesiàstica (classes dominants de patrimoni agrari) i fa de la burgesia la seva aliada tant per assumir les grans obres públiques, com per finançar les accions bèl·liques potser amb menys cost patrimonial per al sobirà que el que comportava l'antiga aliança. I així a la societat agrària, pobra i mòbil, amb una fe escatològica i intimista, la substituirà finalment, una societat urbana, més rica i sedentària, espectacular en la forma de la seva fe, i en la manera de veure la ciutat de Déu. És també el trànsit de la noblesa rural a la burgesia precapitalista. De l'economia agrícola a la mercantil. En definitiva, del romànic al gòtic.

L'arquitectura romànica es movia en un espai tancat, el monàstic, amb el pati central delimitat per l'església i els espais per viure (refetori, dormitori, cuines) o per treballar (sala capitular, biblioteca, trulls i cellers). Un espai tancat a l'exterior i obert a l'interior, que es podia convertir en fortalesa i encabir-hi els pobladors de les terres circumdants en cas de necessitat. L'arquitectura gòtica modelarà l'urbs entorn de la plaça com a espai públic amb els edificis més importants, l'església catedral i el palau del bisbe, la casa comunal i els palaus senyorials. La pressió demogràfica i la crisi dels mitjans de producció, incidiran sobre el canvi a tot Europa.

En aquest pas del segle XII al XIII, a Tortosa es donarà la primera església de Santa Maria, més o menys sobre l'espai actual de la capella de la Cinta. Aviat superada per les necessitats, a mitjan segle XIV es començarà la nova Seu, per acabar-se quatre segles després amb l'enderrocament definitiu de la vella església. El claustre de transició al gòtic es conservarà substancialment fins als nostres dies, en què ha sofert una intervenció prou poc afortunada, després d'haver-se salvat de la pretensió al segle XVIII de refer-lo d'acord amb el nou estil de la Capella de la Cinta adjunta. El segle XIX va ser mortal per al gòtic: assolà la magnífica capella de les patrones de la ciutat, santa Càndida i santa Còrdula –convertint-la en sagrari–, emportant-se, a més a més, una bona part del dormitori de la Canonja agostina dels monjos de sant Ruf d'Avinyó i la sala capitular.

El claustre, però, se salvaguàrdà. Afortunadament es degueren acabar els diners amb la gran obra de la Capella de la Cinta, i no va quedar més que la intenció sobre les parets de la nova capella.

Així i tot es perdé una part de les arcades sacrificada a l'amplada de la Capella de la Cinta, no sembla tampoc estrany a la salvaguarda, el fet que era el lloc públic on, segons costum de Tortosa, ja es reunia el Consell General del govern de la ciutat a mitjan segle XIII. Costums estableix la nul·litat dels bans i crides no fets públicament per manament de la senyoria i dels prohoms: “excepte aquest ban o establiment que es fet en la claustra, apellat Consell publicament en la claustra, així com es costum, car aquest no el cal cridar” (*Costums de Tortosa*, 1. 5. 1). Encara una gran pedra amb els senyals del Capítol, les armes de la Ciutat, i el símbol de la justícia, presideix un angle del claustre on degueren seure les representacions del poder civil, eclesiàstic i judicial durant els Consells Generals.

La Catedral es construí respectant-hi el claustre vell i enriquint-lo amb les laudes sepulcral de la seu vella que, encastades al mur de la nova, han arribat als nostres dies. Una catedral bastida sobre una pla inclinat, la falda de la Suda, que calgué excavar per fer la capçalera i replenar per arribar al frontis. El gran edifici basculant empara el subsòl, les restes dels temples que la precediren, el romà, com testimonia Despuig als *Col·loquis...*, i la mesquita major. En caure recentment l'escala d'accés a la porta principal, penjada sobre el carrer, ha aparegut el gran mur de sustentació del frontis, amb el pes i la solemnitat basilical del barroc de dimensions considerables, fet amb els carreus potents de la seu vella i amb les escultures d'àngels i claus encastades per donar-ne testimoni. Quina quantitat d'història de la ciutat podria posar al descobert una prospecció arqueològica dins aquest enorme desnivell segellat des de fa segles?

El capítol, el bisbe i la ciutat empenien al segle XIV la construcció d'un espai ample, solemne i lluminós, segons la traça de l'*opus francigenum* que projectà Basques de Montblanch, però que es modificà a mesura que l'obra progressava, perdent la llanterna i la quarta i la cinquena naus de capelles, segons l'estil català, que s'iniciaven al doble deambulatori, que tampoc no tindran continuïtat a les naus i que s'aniran reduint, i fins i tot paredant, per perdre's en definitiva en els enormes llenços del mur exterior. No oblidem que els segles van passant, i la moda també, del XIV al XVIII. Els arquitectes però tenen la virtut d'introduir les variants a l'exterior, mantenint com cal, tanmateix, el gòtic interior perquè l'obra no fereixi la vista. I no oblidem que l'art, a més a més d'una dimensió estètica, té sempre una dimensió funcional, perquè si no fos així acabaria sent

gratuït. És el gòtic català que dona peu a la planta de saló, que unificarà el barroc, però és també el gòtic català que en un clima solejat i ventós reduirà els vitralls i els farà més consistents: a la seu de Tortosa tots eren d'alabastre, que enriqueixen pintant-lo com si fos un retaule de vidre; i al Palau Episcopal s'arribarà al límit: finestrals cecs. Amb tota la riquesa de la traça i la filigrana de pedra –com correspon a la noblesa i al poder econòmic del Bisbat de Tortosa– massissats però, i pintats directament sobre la pedra, única manera de garantir la integritat de l'absis d'una capella orientada a vent de dalt, sempre tan fort i poderós contra edificis i arbrats. És una cosa que no he vist més que a la capella del Palau Reial de Mallorca a Perpinyà, encara que allí no és per oposar-se a la força del vent, sinó per solucionar el desnivell que fa que l'interior quedi soterrat respecte a l'exterior. Solució sempre funcional: en funció del lloc, del clima, de la contemplació de les necessitats, com ha de ser tota solució arquitectònica.

La pintura que havia nascut mural, per enriquir i acabar dignament un mur de pedra no ajustada, quan la pedra s'ajusta amb precisió, revertirà sobre el mobiliari ja al romànic, i acabarà al Renaixement emmarcada per decorar les parets que havia començat dissimulant. El gòtic l'emprarà encara sobre finestrals, i murs que imiten finestrals -de del mateix Giotto- però sobretot es concentrarà en retaules i tapissos. A Tortosa destaca el retaule de la Mare de Déu dels Àngels de Serra, encàrrec testamentari de Bernat Macip per a la capella de l'absis que mostra el seu senyal esculpit sobre arcs i nervis, i del qual es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya la peça central amb el nom de Mare de Déu de Tortosa. La data del testament, 1384. Huguet i Borrassà estan també ben representats en el retaule de la Transfiguració i la taula de l'Enterrament encara avui dia enriquint la Catedral.

Hem rubricat la nostra intervenció com “la Tortosa dels mercaders”. I hem d'assenyalar d'una banda els oligarques, com Jordà, que defineix davant la Cort els *Costums de Tortosa* per la seva plana paraula. Això evidentment no és acceptable i els *Costums* s'hauran de posar tots per escrit. Així resulta d'un document (datable d'entre 1240-1260) a què s'acaren els que no volen que es posin per escrit els *Costums* (28 signatures): Pinyol, Garidell, Carbó...I, de l'altra banda (fins a 84 signatures), la majoria de la nova classe de ciutadans, professionals, funcionaris, també mercaders mitjans, alguns d'ells jueus conversos (Astruc, Escrivà, Macip) i fins i tot un Garidell -el jove- que volen posar per escrit tots els *Costums*. La solució majoritària s'imposa finalment, deixant de banda les armes que consta que havien pujat al castell amb els signants. *Costums* pendrà forma de codi, com calia d'esperar. I és a *Costums de Tortosa* on apareixen escripturats per primera vegada els *Costums de Mar de Barcelona*, que seran després Consolat de Mar a Mallorca i a València. El primer manuscrit de *Costums de Tortosa* datat del 1272 ja té la rúbrica “*Isti sunt Consuetudi es et usus maris quibus utuntur homines Dettusenes*”. L'any 1295 Jaume II, que acaba de recuperar mitjançant el concanvi el senyoriu íntegre de la ciutat (del qual participaven fins a la data Temple i Montcada), dona el privilegi de la Fira que ampliarà Pere el Cerimoniós, l'origen del qual estava ja en la *Rubrica de Fires i Mercats de Costums de Tortosa*. L'any 1360 es construirà la llotja,

de la qual conservem el porxo que aquí es dirà “de mar i de riu”, per la complexa navegació que suposa tenir tres ports: Port Fangós (a la mar), el Grau (a Amposta) i la Riba de Rec (a Tortosa). El problema –com ara– era que no sempre al riu baixava prou aigua per remuntar-lo amb determinades naus, i si el mercader tenia pressa per rebre la mercaderia, *Costums* regula com, quan i qui assumeix la despesa de l'estiba i la desestiba per portar la càrrega amb llaüts de menys calatge al port superior, si el mercader no vol esperar que el riu tingui el nivell suficient.

Un aspecte urbanístic important és l'exemple de la ciutat, que els Montcada porten a bon terme amb “La Poble de Montcada”, de l'altra banda del fossat del vall que havia estat el límit emmurallat amb portes com la de la Rosa i el Romeu. La Poble de Montcada se centra amb l'eix del carrer de Montcada i seguint les corbes naturals del terreny dóna l'esquena al vent dominant, i així fa possible que el sol arribi en algun moment del dia a la major part de les cases. Problemes d'orientació i salubritat, orientació i incurvació que avui dia no sempre s'observen, superats suposadament per la tècnica, que eren però un precedent urbanístic a la incurvació barroca de les façanes.

Encara hi ha un altre aspecte, les grans obres públiques: l'any 1412 es comença a cobrir el fossat del Vall, entre la vella murada i la nova Poble de Montcada; des del Pont de Pedra –davant del Portal de la Rosa– fins al Pont de Fusta –davant del Portal del Romeu. És la “plaça Nova del Vall”. La gran importància de l'obra no rau únicament en l'aspecte extern de continuació del teixit urbà, lligant la ciutat vella i la nova, sinó en la gran coberta gòtica, que acabà sent closca màxima, actualment inaccessible, i que per tot el segle XV arribà fins al riu. Una obra pluvial impressionant, desgraciadament avui no visible, la importància de la qual es posa en relleu en veure que fins a ben avançat el segle XX quedava encara per cobrir, des dels actuals jutjats fins a la sortida de la muralla del Rastre, i que finalment no s'ha fet amb les dimensions inicials, ofegant el barranc amb una entrada angosta que pot arribar a ser insuficient en els grans aiguats.

Mostra brillant del gòtic civil amb relació als serveis urbans, és també la font gòtica reconstruïda avui al cantó de la seu dels actuals Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat de Catalunya, i de la Biblioteca Pública. La gelosia de ventilació, flamígera, l'escut de la ciutat amb els notables dos àngels que el sustenten, les dues mènsules i les dues làpides –la de la construcció i la de la reposició de l'aigua– constitueixen un testimoni superb de l'art al servei de la utilitat pública. Construïda l'any 1440 per Guillem Caera, va perdre les aigües sobre el 1570 i es va restituir l'any 1601. La plaça on era es va dir Plaça de la Font fins al final del segle XIX. La plaça contigua (que el pont de l'Estat partí per creuar el riu) va ser centre del mercat i lloc de les fires, el punt més viu del comerç, que acabà dient-se Plaça de les Cols. La font era una torre vuitavada i emmerletada, excèntrica (fins al punt de tenir nom de plaça propi), pregonant però, la importància del lloc: amb quatre aixetes de bronze per donar aigua abundosa, i un abeurador de bestiar pels animals que concorrien a mercat amb càrregues i carruatges.

És cert que el gòtic, també el civil, ha estat despreciat al segle XIX. L'Ajuntament i el Consolat, enderrocats. També la font, tot i que se'n salvaren les parts més notables, preservades al Museu. La Llotja del segle XIV –el porxo del gra–, traslladada parcialment al parc, on no té el respecte que caldria, però que segueix sent testimoni d'un temps.

De les cases i els palaus, el més ben conservat és el del carrer de la Rosa, el palau Despuig que la Diputació restaurà per a Biblioteca, on n'han quedat el sostre pintat de la planta baixa i una part del del primer pis. No se sabé aprofitar l'adquisició del veí Palau Oriol per la Diputació mateixa, ni unificar les dues edificacions, en definitiva tornant a fer-ne un sol palau com eren originalment, evitant la falsificació d'un pati gòtic, ja que l'original s'havia reconstruït prou bé.

Hem intentat resumir en la nostra exposició el gòtic de Tortosa, situant-lo en el context de l'evolució d'una ciutat més que bimil·lenària. El modernisme ens va portar per segona vegada a un eixample tot trencant de nou les muralles, i la postguerra civil tornà a desplaçar el centre cap al sud, aprofitant la destrucció bèl·lica del Barri de Pescadors, on es construí per la Dirección General de Regiones Devastadas (de vegades jo n'he dit de “devastadores de Regiones”), el centre cívica, l'Ajuntament nou, que deixava l'antic Hospital als límits de la gòtica Poble de Montcada, cancel·lant el projecte inicial obert al mercat de Joan Abril, tancant la plaça per convertir-la en un pati veïnal prou modest.

Tortosa ja havia perdut el tren –el mar, més exactament dit– quan els que la governaven van voler portar-se el ferrocarril a casa com si fos un automòbil, rebutjant l'emplaçament de l'estació a Campredó, i obligant a fer transbordament als trens entre Barcelona i València, a falta de pont entre Campredó i Mianes, de manera que el passatge havia de passar el riu amb tartana pel flamant pont de l'Estat, fins aconseguir el pont del tren, que finalment ha quedat obsolet. La ciutat que havia trencat dues muralles es va crear una nova muralla amb la via del ferrocarril.

Però aquesta és tota una altra qüestió que depassa de molt els límits del que avui ens hem proposat.